

ЧАСОПРОСТОРОВА ЛЕКСИЧНА ПАРАДИГМА У ДРАМАТИЧНІЙ ПОЕМІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ДУМА ПРО БРАТІВ НЕАЗОВСЬКИХ»

Реферат. Спеціальне дослідження часопросторової лексичної парадигми в художньому тексті дає можливість продемонструвати даний лексичний пласт як системно організовану сукупність мовних засобів, яка є основоположним фактором утворення художнього цілого і сприяє розкриттю особливостей авторського індивідуального стилю.

У статті на основі драматичної поеми Ліни Костенко «Дума про братів неазовських» проаналізовано особливості функціонування і стилістичну роль локально-темпоральної лексичної парадигми, визначається її роль у створенні художнього хронотопу, з якого й починається побудова автором художньо-образної системи твору. Хронотоп у драматичній поемі вибудовується за допомогою різноманітних мовних засобів, які перетворюються на потужні конотема і є дійовим чинником побудови сюжету, композиції, характеристики персонажів і розкриття авторської концепції твору.

Ключові слова: драматична поема, часопросторова лексична парадигма, локально-темпоральна лексика, конотема, художній час, художній простір, художній хронотоп, художній текст, хронос, топос.

Основоположними факторами художнього мікросвіту є час і простір, що формує образ світу, сприяє розкриттю особливостей авторського світобачення. Більшість дослідників поєднує дані фактори у єдине поняття – хронотоп, що містить у своєму складі різноманітні мовностилістичні засоби. «Часопросторові лексичні категорії в художньому творі постають як певна точка зору, виявляються через систему мовностилістичних та виражальних засобів, нерозривно пов'язаних із авторськими естетичними засадами. Зображення часу і простору пов'язане зі змістом твору, підпорядковане йому і, разом з тим, є своєрідною характеристикою індивідуального стилю письменника [7, с. 1].

Саме з художнього хронотопу (ХХр) починається побудова автором художньо-образної площини твору, визначення його художнього світу. Митець, у процесі побудови сюжету, вдається до численних модифікацій, поєднуючи або контрастно протиставляючи хронос і топос у різних контекстних ситуаціях, системі образів, при висловленні ідейно-естетичної концепції твору. Вивчення ХХр уможливує осмислення світоглядного кредо автора і масштаби його творчості в загальному літературному процесі.

Лінгвістичні й літературознавчі дослідження ХХр здійснюються досить інтенсивно, особливо на матеріалі художньої прози і драматургії (М. Бахтін, М. Гей, Р. Козлов, Б. Корман, Д. Лихачов, Ю. Лотман, О. Михайлова, М. Новикова, С. Перкас, М. Сидоренко, А. Слюсар, С. Реммер). Вивчення даної проблеми з т. з. літературознавства на матеріалі поетичних творів лише розпочинається (А. Андрущенко [1], Л. Приходько [7], С. Скиба [8]). Мовознавчі ж розвідки представлені лише узагальненими працями на матеріалі російської поезії [3]; на матеріалі української поезії дослідження майже не проводяться, хоча ХХр у поезії часто виконує досить цікаві й оригінальні функції. Особливий інтерес у цьому плані являє собою драматична поема Ліни Костенко «Дума про братів неазовських», де час і простір немовби перетинаються у двох площинах – далекому минулому і сучасності.

Творчість Л. В. Костенко є унікальним, неповторним явищем у контексті української літератури ХХ століття. Весь свій талант, усю силу свого поетичного генію майстриня слова присвятила рідному народові, будучи глибоко переконаною в його величезному життєдайному і творчому потенціалі. Твори поетеси звучать як палкий заклик до пробудження народної самосвідомості, вони просякнуті вірою у щасливе майбутнє

Батьківщини і, безперечно, заслуговують на ретельне вивчення й дослідження. Сьогодні маємо окремі літературознавчі праці, присвячені творчості Ліни Костенко (С. Г. Барабаш, Г. С. Бондаренко, М. Гольдберг, В. А. Гошовська, М. Ільницький, Л. С. Кауфман, І. В. Пономаренко, В. П. Саєнко). Мовознавчі ж розвідки представлені у значно меншій кількості (Л. Петрова [6], Ю. О. Карпенко [4], М. Р. Мельник [5]), хоча мовностилістичні засоби та й узагалі мова творів поетеси є багатим і цінним джерелом для досліджень. Зазначені фактори зумовлюють **актуальність** представленої розвідки.

Отже, **темою** пропонованої статті є часопросторова домінанта у поетичному контексті. **Матеріалом** дослідження послужила драматична поема Л. Костенко «Дума про братів неазовських», де ХХр створюється різноманітними мовними засобами і є досить незвичним; **предметом** – лексичні і стилістичні засоби побудови ХХр як один із чинників утворення цілісного художнього мікросвіту. **Мета** нашого дослідження – виявлення й опис мовностилістичних засобів утворення часопросторової парадигми (ЧПП) у зазначеній драматичній поемі.

ЧПП у контексті поеми утворюється за допомогою різноманітних мовних засобів (МЗ), що безпосередньо або дистанційно взаємодіють між собою, вступаючи протягом розгортання сюжету у різноманітні зв'язки. Перш за все, це заголовний комплекс, що складається з кількох компонентів і варіюється у контексті, створюючи потужні конотації. Отже, це безпосередньо заголовок – «**ДУМА ПРО БРАТІВ НЕАЗОВСЬКИХ**» з короткою ремаркою «(Драматична поема, старовинний лейтмотив якої звучить то тихше, то голосніше, залежно од вітрів історії)» [2, с. 138]; причому заголовок у своєму первісному вигляді використовується лише на початку твору. А через 11 сторінок тексту у ремарці поетеса вводить заголовок відомої думи: «**Це – старовинна ДУМА ПРО БРАТІВ, КОТРІ ТІКАЛИ З ГОРОДА АЗОВА**» [2, с. 147]. Емотивність назви поки що є стишеною, проте ще через 7 сторінок авторка створює виразну антитезу між заголовком поеми і «**ДУМОЮ ПРО ТРЬОХ БРАТІВ АЗОВСЬКИХ**» [2, с. 154], що, втікаючи з турецької неволі, прирекли на смерть наймолодшого брата. Текст самої думи майже повністю наводиться у поемі Ліни Костенко і становить її опозиційний лейтмотив [4, с. 47]. Авторка майстерно вводить у контекст елементи заголовка та його варіантів, створюючи темпоральні асоціації з далеким минулим. Це антонімічна пара прикметників *азовські* – *неазовські*, які водночас утворюють контрастну опозицію «жорстокість, бездушність» – «доброта, людяність, мужність»; це також словосполучення *брати азовські*, що уживається 2 рази і у сполученні з різними МЗ стає місткою конотемою: «... це слава з іншої якоїсь думи до цих **братів азовських** заблудилась» [2, с. 155]; «**Ми ж не брати азовські**» [2, с. 156]. Останній варіант у невеликому контексті створює сумну урочисту тональність, перспекцію трагічної загибелі героїв, що крокують у смерть, висвітлює авторську концепцію твору; образ *дороги* у даному мікроконтексті – *дороги болю, страсти, смерті* – нерозривно пов'язаний із часом і простором, в якому відбувається дія: «**Ми ж не брати азовські. Якби ми із неволі утікали, то я б тебе на плечах би поніс! А ми ж не із неволі, ми – у смерть. То ми й не хочем брать тебе з собою**» [2, с. 156].

Мовні і стилістичні засоби утворення ХХр можуть бути різними – темпоральна і композиційна структура тексту, використання хронологічно маркованої лексики, граматичні темпоральні засоби та ін. Одне з центральних місць в організації і структурній цілісності художнього твору належить онімній лексиці, а також безонімним засобам номінації. Так, просторовий континуум вибудовують, перш за все, топоніми, що виконують функцію конкретної локалізації, а також безонімні просторові номінації. У досліджуваному творі провідними компонентами локальної парадигми виступають наступні топоніми: 1) *хоронім* **Україна** [2, с. 141]; 2) *регіонім* **Черкаська область** [2, с. 160]; 3) *ойконіми* – *астіоніми*: **Боровиця** [2, с. 151, 160]; **Запоріжжя** [2, с. 141]; **Кодак** [2, с. 141]; **Кумейки** [2, с. 140]; **Прилуки** [2, с. 143]; 4) *некронім* **Савур-могила** [2, с. 154-2]; 5) *дромонім* **Муравський шлях** [2, с. 150]; а також *ергонім* **Січ** [2, с. 141], **Січ Низова** [2, с. 150] і *космоніми*, що теж беруть участь у створенні художнього локопу: **Волосожар, Великий Віз, Малий Віз, Віз** [2, с. 153];

апелятивні лексеми і словосполучення на позначення простору: *десь* [2, с. 138]; *далеко десь* [2, с. 156]; *іздалеку* [2, с. 159]; *отам* [2, с. 143]; *покрай лісу* [2, с. 142]; *промислове місто* [2, с. 157]; *земля християнська* [2, с. 148]. Безонімні номінації є вагомим чинником побудови художнього локопу завдяки своїй основній функції – відносній локалізованості.

Темпоральні показники узгоджуються у поемі із змальованою картиною світу. Локально-темпоральна єдність (хронотоп) притаманна будь-якому художньому тексту [4, с. 57], а особливо поетичному, що вибудовується за своїми законами. У поезії постійно відчувається перспектива «транспозиції значень одного плану в інший» поезія «протиставляється зображенню подій, чітко локалізованих на різних ділянках часового поля» [9, с. 152]. Отже, відносність часової локалізації є в більшості випадків природною у поезії. Лише наприкінці твору вдається Ліна Костенко до чітких темпоральних маркерів у ремарці наприкінці твору, де хрононіми сполучаються з онімними масивами: *«Року 1638... о середності... потратили козаків старших, що їх козаки видали, того то Павлюка, і Василя Томиленка, і Сахна Черняка»* [2, с. 156]; *«Із города Боровиці (Черкаська область) то не тумани великі вставали, то Павлюка (гетьман нереєстрового козацтва) із Томиленком (початок XVII століття) уночі безоружних із'язали...»* [2, с. 160]. У переважній же більшості показником часу в поемі виступає апелятивна лексика, що утворює виразну темпоральну парадигму: *час* [2, с. 148, 151, 158]; *в неслухний час* [2, с. 151]; *часом* [2, с. 147]; *конвеєр часу* [2, с. 148]; *вчора* [2, с. 159]; *учора* [2, с. 139, 142]; *назавтра* [2, с. 152]; *тоді* [2, с. 141]; *тепер* [2, с. 143]; *ніч* [2, с. 153, 154]; *до ночі* [2, с. 138]; *позаторік* [2, с. 141]; *провесінь* [2, с. 159]; *напровесні* [2, с. 152]; *в цю хвилину* [2, с. 148]; *давно (...)* *вже тиждень, певно, зо три* [2, с. 153]; *розвиднюється* [2, с. 156]; *вітри історії* [2, с. 138]; *на вітрах історії* [2, с. 157]; *старовинний лейтмотив* [2, с. 138]; *у старовину* [2, с. 157]; *проекція в минуле* [2, с. 157]; *у віках* [2, с. 157, 159].

Поряд із топонімами, центр онімного простору у досліджуваному творі становлять антропоніми, що також окреслюють межі художнього мікросвіту, в якому розгортається дія. Перш за все, це власні імена (ВІ) головних персонажів поєми – реальних історичних осіб – *Павлюк, Томиленко, Сахно Черняк*, що подаються у вступній ремарці і далі також повторюються у ремарках. У самому контексті ми зустрічаємо лише поодинокі уживання цих ВІ, пов'язані із виразними конотаціями: 1) контрастне протиставлення: *«Я – гетьман. Він – Томиленко. А ти?»* [2, с. 146]; 2) перспекція на сучасність: *«Заклади програму в комп'ютер, хай створить думу про Сахна Черняка»* [2, с. 159]; 3) конкретизація: *«Павлюк (гетьман нереєстрового козацтва)»* [2, с. 160]. По-друге, це фонові антропоніми, ВІ ватажків українського визвольного руху, що тільки згадуються в мовленні персонажів: *Наливайко* [2, с. 139-2; 151]; *Іван Сулима, Іван* [2, с. 141]; *Сулима* [2, с. 150]. У ремарці зустрічаємо ВІ *Перебендя* та *Їжакевич* [2, с. 148], пов'язані із безіменним *кобзарем*, що співає при дорозі: *«Кобзар співає. Може, він такий – як Перебендя пензля Їжакевича»* [2, с. 148]. Один раз уживається ВІ біблійного персонажа *Іуда* [2, с. 158], та ВІ персонажів світової літератури *Дон Кіхот Ламанчський, Дон Кіхот* (у ремарці) [2, с. 147] та *Дульсінея* [2, с. 147], що є яскравим штрихом до змалювання характеру *Сахна Черняка* [5, с. 126]. Всі фонові ВІ також беруть активну участь у побудові ЧПП, крім того, вони уживаються авторкою з певними стилістичними настановами. Фонові ВІ пов'язані: 1) із мужністю у стражданнях: *«Мені учора снився Наливайко, дак він казав, що в пеклі захищають ці наші муки. Швидше в рай потратим»* [2, с. 139]; 2) зі зрадою: *«І Наливайка ж видали свої»* [2, с. 139]; *«Оце такі і Наливайка видали»* [2, с. 151]; 3) зі спогадами: *«Тоді мене везли з Іваном Сулимою. Іван усю дорогу жартував»* [2, с. 141]; 4) із неприйняттям зради: *«Приснився Іуда. Ходить, придивляється, кого б поцілувати, щоб не сахнувся»* [2, с. 158].

Образ *дороги* у творі нерозривно пов'язаний із часопросторовими категоріями і є одним із засобів побудови сюжету. Він твориться завдяки різноманітним МЗ, в т. ч. контекстній синонімії, що, відповідно до конкретних семантичних відтінків, органічно вписується в мовну тканину поєми і надає відповідної експресії: *дорога* [2, с. 138, 141, 144, 145, 160]; *з дороги* [2, с. 144], *на дорозі* [2, с. 160]; *по дорозі* [2, с. 138]; *при дорозі* [2, с. 147]; *край дороги*

[2, с. 143]; *шлях* [2, с. 153]; *цей шлях* [2, с. 141, 152]; *по шляхах* [2, с. 150]; *срібний шлях чумацької гризоти* [2, с. 153]. Саме хронотоп *дороги* є вагомим чинником утворення виразної стилістичної експресії, а словосполучення *дорога вже остання* [2, с. 138], що уживається на початку твору в мовленні *Павлюка*, визначає трагічну тональність твору. Цю тональність підсилює наступний мікроконтекст: «*Цим шляхом я вже їхав раз. Тоді мене везли з Іваном Сулимою. Іван усю дорогу жартував*» [2, с. 141].

Окремі компоненти ЧПП набувають у контексті виразного звучання, персоніфікуються, трансформуються у символи, утворюють асоціації-паралелі й контрастні протиставлення: «*Та я ж до нього у повстанське військо через усю **Вкраїну** тоді йшов! (...) Тепер ти з ним через усю **Вкраїну** на страту їдеши*» [2, с. 141]; «*Як не поїду, буду їхати вічно*» [2, с. 152]; «*Про братів азовських складено думу, а про нього (Сахна Черняка. – О.Н.) ні?!*» [2, с. 160]. Виразну експресію спостерігаємо у в мовленні *Сахна Черняка*, коли йдеться про зраду *братів азовських* та оспівування їхнього «подвигу»; *Сахно* обурюється, що про цих зрадників складено думу: «*Он як про тебе і про Сулиму, як ви **Кодак-фортецю** зруйнували, а потім як на страту вас везли, і як ти чудом жив-здоров лишився, та й знов на **Січ** подався **Низову**, - от про таке у нас в селі співали! (...) А тут... щоб так тікати... щоб аж покинути брата?!*» [2, с. 150].

Особливо виразні асоціації-паралелі й контрастні опозиції пов'язані у поемі із *часом*, що ніби розпадається на дві сфери – минуле й сучасність, і темпоральні лексеми, словосполучення-маркери чітко це відтворюють у різних контекстах: «*Конвеєр часу – тільки врзнобіч – один в минуле, другий у майбутнє. Отак всі й розминаються навік*» [2, с. 148]; «*Сучасна жінка (...) півголосом повторює слова: «**ЛІТОПИС ЛЬВІВСЬКИЙ**»... «**НАУКОВА ДУМКА**»...*» [2, с. 157]; «*Людина вже наступного століття*» [2, с. 157]; «*Якось побіжна згадка у «**Львівському літописі**» - і все*» [2, с. 157]; «*Як поети могли прогледіти таку постать у віках?*» [2, с. 157]; «*Узгоджене протікання в часі кількох процесів*» [2, с. 158]; «*...так вони розминаються у віках*» [2, с. 159]. Отак у поемі немовби відбувається «Зустріч Часів» [5, с. 130], що взагалі є характерним для творчості Ліни Костенко.

Таким чином, проведений аналіз засобів утворення локально-темпоральної парадигми у контексті драматичної поеми Ліни Костенко «Дума про братів неазовських» дозволяє зробити висновок про значну роль часопросторових показників у поемі. Хронотоп у творі вибудовується за допомогою різноманітних МЗ, які у більшості випадків уживання реалізують свої емоційні, експресивні, асоціативні, смислові, оцінні можливості і стають виразними конотемами. ЧПП є дійовим засобом побудови сюжету, композиції, характеристики персонажів, розкриття авторського творчого кредо Ліни Василівни Костенко, що створила сучасну думу про Сахна Черняка [4, с. 48] – унікальну, неординарну постать в українській історії.

Список використаної літератури

1. Андрущенко Л. Простір – поезія – час / Л. Андрущенко // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – Вип. 10. – К.: Твім-інтер, 2002.
2. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини ХХ ст.: Навчальний посібник / Упоряд. М. О. Сорока. – К.: Грамота, 2001. – С. 138-160.
3. Григорьев В. П. Поэтика слова: На материале русской советской поэзии / В. П. Григорьев. – М.: Наука, 1979. – 343 с.
4. Карпенко Ю. О. Літературна ономастика: Збірник статей / Ю. О. Карпенко. – Одеса: Астропринт, 2008. – 328 с.
5. Карпенко Ю. О., Мельник М. Р. Літературна ономастика Ліни Костенко: Монографія / Ю. О. Карпенко, М. Р. Мельник. – Одеса: Астропринт, 2004. – 216 с.
6. Петрова Л. Засоби інтелектуалізації поетичного мовлення: На матеріалі поезії Ліни Костенко / Л. Петрова // Українська мова: З минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 67-70.

7. Приходько Л. А. Художній час і художній простір в поезії: АКД / Л. А. Приходько: Кіровоград, 2004. – 19 с.
8. Скиба С. М. Художній час і художній простір в поезії Лесі Українки: АКД / С. М. Скиба. – Кіровоград, 1998. – 21 с.
9. Чередниченко И. В. Художественная специфика временных отношений в литературном произведении / И. В. Чередниченко // Контекст – 1987: Литературно-критические исследования. – М.: Наука, 1988. – С. 140-174.

Аннотация

Немировская А. Ф. Пространственно-временная лексическая парадигма в драматической поэзии Лины Костенко «Дума о братьях неазовских».

Специальное исследование пространственно-временной лексической парадигмы в художественном тексте дает возможность продемонстрировать данный лексический пласт как определенную систему, которая является основополагающим фактором художественного целого и способствует раскрытию особенностей авторского индивидуального стиля.

В статье на материале драматической поэмы Лины Костенко «Дума о братьях неазовских» проанализированы особенности функционирования и стилистическая роль локально-темпоральной лексической парадигмы, определяется ее роль в создании художественного хронотопа.

Ключевые слова: драматическая поэма, пространственно-временная лексическая парадигма, локально-темпоральная лексика, коннотема, художественное время, художественное пространство, художественный хронотоп, художественный текст, хронос, топос.

Summary

Nemirovskaia A. F. The local and the temporal lexical paradigm in the poetical dram «The ballad about the unazov's brothers» by Lina Kostenko.

The scientific research of the local and temporal lexical paradigm in the belles-lettres affords an opportunity to demonstrate this lexemes as the fundamental system in the work of literature and promotes of the exposure of the peculiarity of the author's style.

In this article on the basis of the dramatic poem «The ballad about the unazov's brothers» by Lina Kostenko, gives the analyses the semantically role of the local and temporal lexemes in the genre of the poetical dram. It is demonstrated their role in the building of the fiction chronotope.

Keywords: the local lexemes, the temporal lexemes, the temper fiction, the local fiction, the chronotope fiction, the connotation, the poetical dram, the belles-lettres, the chronos, the topos.